ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ
THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 71 Haziran 2020 & Volume: 13 Issue: 71 June 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

OSMANLI KUMAŞ SANATINDA HAYVAN MOTİFİ

ANIMAL MOTIFS IN OTTOMAN FABRIC ART

Dilek YURT*

Özet

Ulaşılabilen kaynaklar incelendiğinde hayvan motiflerinin pek çok kültürde kullanıldığı ve bazı kültürlerde üsluplaştığı görülmekte ve hayvan motiflerinin üsluplaşmasının, çeşitli dinsel inançların, coğrafi şartlara uygun biçimde gelişen hayat tarzının bir gereği olarak doğduğu ileri sürülmektedir. Antik dönemlerden günümüze, dünya genelinde çeşitlilik gösteren bu üslupla ilgili biçim, renk, teknik ve sembolik anlam açısından farklı bilgilere rastlanmaktadır.

Örneğin Yaşar Çoruhlu, hayvan üslubunun Türk kökenli toplulukların icra ettiği bir sanat tarzı olduğunu, bu üslubun ortaya çıkış sebebinin özellikle M.Ö. 3. Bin yıldan sonra bozkır kültürünü meydana getirecek kabilelerin oluşmaya başladığı zamana rastladığını belirtir.

Osmanlı Dönemi'nde, özellikle kumaş sanatında hayvan üslubu adı altında belirli bir üslupla karşılaşılmamaktadır.Hayvan figürlerine bezeme sanatlarında nadir olarak rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları(leopar beneği,pars çizgisi gibi) soyutlanmış ve simgeleştirilmiş hayvan çıkışlı motiflerdir. XV. yüzyıla kadar gerek mimaride gerekse diğer sanat dallarında hayvan figürlerinin çok kullanıldığı ve en ince ayrıntısına kadar işlenmiş olduğu bilinse de, bu döneme ait az sayıda belge elimize ulaşabilmiştir. Bu belgelerden bir tanesi, XV. yüzyılın ikinci yarısına ait ve Fatih Sultan Mehmet'e atfedilen Topkapı Sarayı Müzesindeki kaplan postu çizgisi ve pars beneklerinden oluşan çatma kumaştır (TSM13/6).

Bu çalışmada; Osmanlı Kumaş Sanatında hayvan motiflerinin gelişim ve değişim süreci incelenecek, Osmanlı Kumaş Sanatında yer alan hayvan motifleri diğer sanat dallarında kullanılan hayvan motifleriyle karşılaştırılacak, motifler, sembolik anlam, biçim, yerleşim düzeni, diğer motiflerle olan etkileşimi açısından ele alınacak, farklılık taşıyıp taşımadığı irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kumaş Sanatı, Hayvan Motifleri, Sembolizm.

Abstract

When accessible sources is examined some animal motifs are used in many cultures. It is seen that the animal motifs are stylized. This is related to various religious beliefs and it is suggested that it was born as a necessity of properly developing life style, geographical conditions. Since the ancient times there has been different information to be found about the form, color, technique and symbolic meaning of this stylisation.

For example Yaşar Çoruhlu mentions that the animal style is an art style which is execution of members of the Turkish community and Turkish origin. He indicates that this style especially will be brought up the steppe culture in BC 3000 years when the tribe began to occur.

In the Ottoman Era there wasn't encountered animal style in the fabric art. Animal figures are rarely in the decorative arts. Some of them (leopard-spots, such as the leopard line) are isolated and minimized from animal motifs. Until the XV th century animal figures should be used in architecture as well as other arts and know if it is treated to the smallest detail, few have had access to our documentof this period. One of this documents of fabric which consisting of leopard spots and leopard lines, belongs to the second of the XV th century and attributed to the Fatih Sultan Mehmet.

In this study, development and change processes of animal patterns will be examined in the Ottoman fabric art. Located animal motifs of the Ottoman fabric art will be compared with animal motifs used in other branches of art. Motifs will be handled symbolic meaning, form, layout ,interaction with other motifs and will be discussed by differences.

Keywords: Ottoman Fabric Art, Animal Motifs, Symbolism

* Öğr. Gör., Ege Üniversitesi Bayındır Meslek Yüksekokulu Moda Tasarımı Programı

Giriş

Hayvan tasvirleri daha çok sembolik amaçlarla işlenmiş; kozmik, mitolojik, astrolojik ve dini tasavvurlar bu tasvirlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Kaynaklar incelendiğinde bu motiflerin pek çok kültürde kullanıldığı ve bazı kültürlerde üsluplaştığı görülmekte ve hayvan motiflerinin üsluplaşmasının, çeşitli dinsel inançların, coğrafi şartlara uygun biçimde gelişen hayat tarzının bir gereği olarak doğduğu ileri sürülmektedir.

Hayvan figürlerinin, ProtoTürk ve Türk öncesi dönemlerden beri, önceleri belirli bir üslup olmaksızın kayalar ve çeşitli eşyalar üzerine resmedildiğini belirten Çoruhlu, zamanla hayvan tasvirlerinin üslup birliği oluşturmaya başladığını ve böylelikle Orta Asya'nın en önemli sanat üslubu olan hayvan üslubu ortaya çıktığını vurgulamıştır. Çoruhlu aynı zamanda, hayvanların sembolik anlamlarının İslamiyet'ten önceki dönemlerde, Bozkır kültürü ile yerleşik kültür devreleri arasında bazı değişikliklere uğradığını, asıl önemli değişikliğin İslamiyet'ten sonraki dönemde gerçekleştiğini; eski hayvan sembollerinin tamamıyla ortadan kalkmadığını, İslamiyet'ten sonra da kısmen devam ettiğini belirtmiştir (Çoruhlu, 1995, 33-165). Çeşitli sanatlar içerisinde, zamanla üslup özelliğini yitirmiş ve bazen hayali bazen de somut figürler şeklinde farklı malzemelerle, farklı sanat dalları içerisinde yerini almıştır. Yeni inanç sistemiyle Anadolu'ya getirilen figürler giderek etkisini kaybetmiş süslemelerde daha az görülür hale gelmiş ve yerini bitki motiflerine bırakmıştır.

Elde edilen bilgiler doğrultusunda Osmanlı kumaş sanatında kullanılan hayvan figürlerinin kaplan, pars, tavus kuşu, geyik, simurg ve ejder olduğu tespit edilmiştir. Bu bildiride hayvan üslubu üzerinde değil, kumaşlarda yer alan hayvan figürleri üzerinde durulacaktır.

Araştırmamızın amacı, Osmanlı süsleme sanatları içerisinde önemli bir yere sahip olan Osmanlı kumaşlarındaki hayvan motiflerinin gelişim ve değişim süreci incelenerek, Osmanlı Kumaş Sanatında yer alan hayvan motifleri diğer sanat dallarında kullanılan hayvan motifleriyle karşılaştırılacak, motifler, sembolik anlam, biçim, yerleşim düzeni, diğer motiflerle olan etkileşimi açısından ele alınacak, farklılık taşıyıp taşımadığı irdelenecektir.

Hayvan Motiflerinin Osmanlı Kumaş Sanatında Yüzyıllara Göre ve Sembolik Açıdan Ele Alınışı

Ondördüncü yüzyıl başlarından XIX. Yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı kumaşlarında az sayıda da olsa hayvan figürlü kumaşlara rastlanılmıştır. Günümüze küçük parçalar halinde gelen az sayıdaki örnek, saray üslubu anlayışına ışık tutarken, aynı zamanda Osmanlı desencilerinin hayvan motifleri kullanarak başarılı desenler üretmiş olduklarını ve dokuma ustalarının teknik açıdan bu motifleri dokuyabilecek teknik donanıma sahip olduklarını gösterir. Ondördüncü yüzyıl kumaş sanatı hakkında fazla bir bilgi ve kumaş örneği elimize ulaşamamıştır (Gürsu, 1988, 33). Onbeşinci yüzyıl kumaşlarında desenler küçülmüş, renk sayısı artmıştır. Bu döneme ait olan ve çatma kumaşlarda yoğun bir şekilde kullanılmış olan motiflerin başında pars beneği ve kaplan postu motifi gelmektedir (Salman, 1998, 147). XVI. yüzyıl başlarında, aynı motifler görülmeye devam etmiştir. XV. yüzyılda benekler tek yuvarlak iken, XVI. yüzyıldan itibaren içine bir veya birden fazla yuvarlak yerleştirilerek diğer motiflerle birlikte kompleks kompozisyonlar içinde kullanılmıştır. Üçlü yuvarlaklar içine yerleştirilen ikinci yuvarlaklarla oluşturulan motifler, yuvarlak madalyonlar, tavus tüyü, ender olarak hayvan motifi bu yüzyıl kumaş desenlerini oluşturmuştur (Gürsu, 1988, 44). Onyedinci yüzyıl desenlerinde Avrupa etkisi kendini hissettirmeye başlamıştır. Motif sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Üçlü benek, kaplan postu, hilal, yelpaze şeklindeki karanfiller kumaş desenlerinde sıkça kullanılmıştır. Hayvan figürlü kumaşlar ise bu yüzyılda oldukça nadir görülmektedir (Salman, 1998, 149; Gürsu, 1988, 110). Onsekizinci ve XIX. yüzyıl kumaş desenlerinde çiçek, önde gelen süsleme unsuru olmuştur. Bu dönemde hayvan figürü ve motifleri neredeyse hiç görülmemektedir (Gürsu, 1988,136-139).

Hayvan motiflerini süsleme elemanı olarak ele alan kaynaklar, bu motifleri; Ejder ve Simurg gibi hayal mahsulü efsanevi hayvan motifleri; kaplan çizgisi, leopar beneği, tavus kuşu, geyik gibi tabiat kaynaklı üsluplaştırılmış hayvan motifleri şeklinde iki ana grupta toplamıştır (Birol, Derman, 2013, 129).

Ejder: Evren ya da dragon adı verilen efsanevi bir hayvandır. Eski Türkler ve Çinlilerce hava ve suların hakimi sayılırdı. Mitolojide ejderha, genel olarak yaratıcı ve yıkıcı güç olarak karşımıza çıkar ve kozmik kaos, yaratılış, yeniden doğuş gibi destansı temalar içerisinde ele alınır. Bu hayali figür Doğu'da, çoğu zaman bulutlarda bir top veya bir inci tanesiyle oynarken tasvir edilmiştir (Wilkinson, 2009, 79; Eberhard, 2000,105).

Yaşar Çoruhlu, erken dönemlerde Türklerde efsanevi yaratık olarak kabul edilen ejderin bereket, güç ve kuvveti temsil ederken daha sonraları Ön Asya kültürleriyle etkileşime geçilmesiyle birlikte anlamını yitirdiğini ve daha çok mağlub edilen kötülüğün temsili haline dönüştüğünü belirtir. Ortaçağ Türk metinlerinde ejder figürünün hükümdarlığın, iktidarın veya insanı yoldan çıkaran tuzakların simgesi gibi çeşitli alegorik anlamları ifade etmek üzere kullanıldığı görülmektedir (Çoruhlu, 2010, 152-153). Türklerin İslamiyeti kabul etmesiyle ejder figürüne süsleme sanatlarında sıkça rastlanmış; çoğu zaman pullu gövdeli, ayaksız, kanatlı veya kanatsız, düğümlenmiş ejder biçiminde tasvir edilmiş; kudret, bereket, saadet ve uğur sembolü olmuştur (Birol, Derman, 2013, 129).

Osmanlı kumaşlarında ejder figürünün, genel olarak sancaklarda kullanıldığı tespit edilmiştir. XIX. yüzyıla ait olan bu Osmanlı bayrağında, kırmızı zemin üzerinde ortada ejder kabzalı ve ejder ağızlı Zülfikar yer almaktadır. (Resim 1)

Resim 1:XIX. yüzyıla ait flama
Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/Flags_of_the_Ottoman_Empire

Simurg: Mısır mitolojisinde Phoenix, İran mitolojisinde Simurg, Arap-İslam kültüründe Anka ya da Zümrüdüanka, Babil mitolojisinde Zu ya da Anzu, Sibirya'da tanrıça kuş Tomam, Çin mitolojisinde Feng huang, Hint mitolojisinde kuşların kralı Garuda, Roma mitolojisinde çocukları çalan Strigae Kuşu, Asur mitolojisinde Grifon olarak geçmektedir (And, 2012, 320). Hayal mahsulü bir kuş olan Simurgun, güneş ve ateşten yaratıldığı düşünülmektedir. Konuşma yeteneğine sahip, güzellik, kuvvet, bereket, şifa verici kavramların simgesi olarak görülür. Genellikle iri gövdeli, gösterişli ve çok renkli kuyruğa sahip, güçlü bir yaratık biçiminde tasvir edilmiştir (Birol, Derman, 2013, 129).

Günümüze ulaşabilmiş olan ve XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait bu kemha parçasında simurg, çiçek açan dallarla bezeli altın yaldızlı klaptan bir zemin üzerinde kuyruklu ve tüylü bir şekilde tasvir edilmiştir (Resim 2) (Atasoy, Denny, 2001, 271).

Resim 2: Simurgla bezeli kemha parçası
Kaynak: Atasoy, Denny, 2001, 271

Bazı kaynaklar, İran sanatının etkisiyle süsleme sanatlarında görülen bu motiflerin kuş, tavşan, geyik, aslan, tavus, pars, leylek gibi üsluplaştırılmış hayvan figürlerinden oluştuğunu ve daha çok XV. yüzyıl şemse örneklerinde karşımıza çıktığını belirtir (Birol, Derman, 2013,130).

Tavuskuşu: İslamiyet'ten önceki bazı Türk toplulukları kuşları ongun (koruyucu ruh) kabul etmişler, aynı zamanda kuşu, ruhun simgesi, cennetin ifadesi olarak görmüşlerdir. Kutadgu Bilig ve Dede

Korkut gibi çeşitli eserlerde alegori oluşturmak için kullanılan kumaşlar arasında tavus kuşu da yer almaktadır (Çoruhlu, 2010,176).

Kaynaklarda Orta Asya'da ve Çin'de eski çağlardan itibaren tavus kuşunun güzellik, başarı, saygınlık, tahtın simgesi ve kötülükleri uzaklaştıran bir kuş olarak görüldüğü belirtilmiştir (Çoruhlu, 2010, 175; Eberhard, 2000, 295). İslam ikonografisinde ise tavus kuşu, kendini beğenmişliğin ve kötülüğün simgesi olmuştur. Bazı minyatürlerde tavus kuşu, şeytan ve yılan gibi kötülüklerle bir arada gösterilmiştir (And, 2012, 96).

Onaltıncı yüzyılın ortasından itibaren kumaşlarda tavus kuşu resimleri ve tavus tüyü motifi natüralist üsluptaki çiçeklerle bazen beraber bazen de yalnız olarak kullanılmıştır. Resim 3'te XVI. yüzyıla ait olan seraser kaftan parçası görülmektedir. Bu kumaş örneğinde, altın alaşımlı tel ile gümüş zemin üzerine dokunmuş olan tavus kuşu kuyruğu palmeti rozet motifleriyle birlikte, kumaşın enini kaplayacak şekilde kullanılmıştır.

Resim 3: Tavus kuşu tüyleriyle bezeli kaftan kumaşı. XVI.yüzyılın ikinci yarısı.
Kaynak: (Atasoy, Denny, 2001, 262)

Osmanlılar döneminde Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki terzi defterinde "kemha-ba nakşı-tavus" kaydı ile belirtilen, tavus kuşu motifli kumaşlardan şehzadelere giysiler yapıldığına dair belgelere rastlanmıştır (Gürsu, 1988,165). Tavus kuşu motifine gösterebilecek kumaş örneği, XVII. yüzyıl başına ait kemha kumaş parçasıdır (Resim 4). Dilimli madalyon içinde bitkisel motiflerle birlikte yer alan tavus kuşu, profilden ve oldukça süslü olarak dokunmuştur. Kırmızı çiçekli zemin üzerine kırmızı ve mavi ipekle dokunmuş olan tavus kuşları zengin bir görünüm vermektedir (Gürsu, 1988, 110).

Resim 4: XVII. yüzyılın ilk yarısına ait kemha kumaş parçası.
Kaynak: Gürsu, 1988,124

Sembolik motifler arasına da girebilen Tavus kuşu tüyü, XVI. yüzyılın sonlarına doğru diğer motiflerle beraber kullanılmış ve Osmanlı kumaş desencilerinin, özellikle seraser atölyelerinde yaygın olarak

kullandıkları bir motif olmuştur. Seraser desencileri, tavus kuşu tüylerini, bir kökten çıkan çiçek demetleri şeklinde oldukça özgün kullanmışlardır (Resim 5) (Atasoy, Denny, 2001, 262).

Resim 5: XVII. Yüzyılın ikinci yarısı.Tavus kuşu tüyü şemseli bir boy kumaş örneği.
Kaynak: Atasoy, Denny, 2001, 146

Kaplan: Kaplan, Türklerde alplik ongunu, güç, kuvvet, yiğitlik hükümdarlık ve taht simgesi olmuştur. Orta ve İç Asya'daki kazılarda ele geçirilen eserler, kaplanın aynı zamanda hayvan-ata olarak saygı gördüğüne işaret etmektedir (Çoruhlu, 2010, 158). Zıt kavramların savaşını temsil eden hayvan mücadele sahnelerinde kaplanın galip hayvan olarak gösterildiğini belirten Çoruhlu, İslamiyet'ten sonraki dönemlere ait Türk sanatında da kaplanla ilgili alegorinin devam ettiğini, ve kaplan tasvirlerinin yaygın olarak kullanıldığını (Çoruhlu, 2010, 160).

Kaplan postu, pars beneği motifi, Osmanlı'da özellikle XV. yüzyıldan itibaren çatma kaftan kumaşlarında değişik form ve kompozisyon şemaları içinde sonsuzluk prensibine göre uygulanmıştır. İki dalgalı yatay çizgi kaplan postunu (Pelenk çizgisi), üçlü benek Çintemani ise pars beneğini temsil eden bir kuvvet sembolü olmuştur (Gürsu, 1988, 39-47).

Resim 6: XVI.yüzyılın ikinci yarısına ait pelenk (kaplan çizgisi) desenli şalvar.
Kaynak: Atasoy, Denny,2001, 39

Yalnız kaplan çizgisi motifinden oluşan kompozisyonlar kumaşlarda dekoratif bir desen meydana getirir (Resim 6). Tek olarak kullanıldığı gibi diğer motifler ve natüralist üsluptaki çiçeklerle birlikte değişik şemalar içinde de uygulanmıştır. Dalga şeklinde olan kaplan çizgisi, Orta Asya ikonografisinde alev ya da dalgaları temsil eder. Üçlü benek Çintemani motifi ise koruyucu tılsım olarak kullanımına, pars postuyla ilişkisine bağlı olarak XVI. yüzyıl kaftan kumaşlarında en sık görülen motiflerden biri olmuştur (Atasoy, Denny, 2001, 36-265). Osmanlı döneminden en eski kumaş örneği, XV. yüzyıl ikinci yarısına ait, çift dalgalı çizgi ve üçlü benek motifleriyle bezeli iki çatma kumaştır (Resim 7) (Gürsu,1988, 38).

Resim 7: XV.yüzyıl ortalarına ait Çintemani desenli kısa kollu kaftan ayrıntı.
Kaynak: Atasoy, Denny, 2001,114

Geyik: Pek çok eski kültürde, boyun koruyucu ruhu, ilk atası olarak görülmüştür. Geyik boynuzu, yerden göğe doğru yükselen ağaç dalı ile özdeşleştirilmiş; yaşamın özünü ve kendini yenilemeyi temsil etmiştir (Cıbıroğlu, 2008, 34-35; Wilkinson, 2014, 54). Geyiğin Asya'daki inançlarla ilişkili bir figür olduğunu belirten Görür, bu hayvanın yol gösterici özelliğinden dolayı kutsal olarak kabul edildiğini; güçlü ve yırtıcı olmadığı için, insanların daha çok manevi dünyasında yer aldığını ve bundan dolayı, din adamlarının kutsal hayvanı olarak önem kazandığını savunur (Görür, http://tarihtarih.com, 2015, Yıl:1, Sayı 1). Çoruhlu, geyik figürünün, Türk mitolojisinin en eski simgelerinden biri olduğunu, diğer birçok hayvanla ortak özellikler gösterdiğini ve geyiğin temsil ettiği birçok anlamının simgesel olarak Müslüman Türklerde de devam ettiğini savunur (Çoruhlu, 2010, 163).

Resim 8: Dolaşmalı düzende yerleştirilmiş, mızrak biçimli yapraklar üzerinde iki geyik ile bezeli, XVI.yüzyıl ortalarına ait bohça parçası.
Kaynak: Atasoy, Denny,2001, 271

Resim 8, dolaşmalı düzende yerleştirilmiş, mızrak biçimli yapraklar üzerinde iki geyik ile bezeli, XVI. yüzyıl ortalarına ait bohça parçasıdır. Kumaşlarda yer alan biri yukarı diğeri yan tarafa bakan bu tür geyik figürleri, çini panolardaki desenlerle benzerlik göstermektedir. Gürsu bu şekildeki desen yaklaşımlarının, saray sanatındaki üslup birliğinden kaynaklandığını belirtmiştir (Gürsu, 1988, 63).

Sonuç

Osmanlı Dönemi'nde, özellikle kumaş sanatında hayvan üslubu adı altında belirli bir üslupla karşılaşılmamaktadır.Hayvan figürlerine bezeme sanatlarında özellikle kumaşlarda nadir olarak rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları; ejder, simurg gibi hayal mahsulü, bazıları; kaplan postu,pars beneği gibi soyutlanmış, bazıları da ;geyik, tavus kuşu gibi simgeleştirilmiş hayvan çıkışlı motiflerdir. XV. yüzyıla kadar gerek mimaride gerekse diğer sanat dallarında hayvan figürlerinin çok kullanıldığı ve en ince ayrıntısına kadar işlenmiş olduğu bilinse de, bu döneme ait az sayıda belge elimize ulaşabilmiştir.

KAYNAKÇA

And, Metin (2012). *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*. İstanbul:Yapı Kredi.
Atasoy Nurhan; Denny, W., Mackıe L.W., Tezcan, H. (2001). *İpek Osmanlı Dokuma Sanatı*. İstanbul: TEB.
Birol İnci; Derman, Ç. (2013). *Türk Tezyini San'atlarında Motifler* (10.Baskı). İstanbul: Kubbealtı
Cıbıroğlu, Yıldız (2008). *Türk Sanatında Gizli Yüz*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
Çoruhlu, Yaşar (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul: Seyran.
Çoruhlu, Yaşar (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı.
Eberhard, Wolfram(2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket (Çev.). İstanbul: Kabalcı.
Gürsu, Nevber (1988). *Türk Dokumacılık Sanatı Çağlar Boyu Desenler*. İstanbul: Redhouse.
Görür, Muhammet (2015). *Beylikler Dönemi Mimarisinde Figürlü Süsleme*. http://tarihtarih.com
Salman, Fikri (1998). *Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Erzurum.
Wilkinson, Kathryn (Editör) (2009). *Kökleri ve Anlamlarıyla Semboller ve İşaretler*. Seda Toksoy (Çev.). İstanbul: Alfa.
http://en.wikipedia.org/wiki/Flags_of_the_Ottoman_Empire